

Христина ДАМЯНОВА (ШУ „Еп. Константин Преславски”)

ГЛАГОЛНО-ИМЕННИ СЪЧЕТАНИЯ С ПАСИВНА СЕМАНТИКА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

VERBAL-NOMINAL COMBINATIONS WITH PASSIVE SEMANTICS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Според концепцията за залога и залоговостта на А. А. Холодович (1970) и В. С. Храковски (1970, 1974, 1981) като пасивна се разглежда всяка предикативна или атрибутивна конструкция, диатезната структура на която изключва съответствието на подлога или главния член на определителното съчетание на синтактично равнище, на агенса/носителя/вършителя на действието/субекта на семантично равнище (Леч 1991: 181; Lotzsch, Fiedler, Kostov 1976, Lotzsch 1985). Пасивността е изходно-обектна ориентация на действието на предиката, тя се свързва със семантическия субект-обект в позицията на подлог, изпитващ външно съзнателно или несъзнателно преобразуващо въздействие. Разликата активност – пасивност има интерпретационен характер. Основният синтактико-семантичен признак на пасивните конструкции е съответствието на подлога или друг НПП (носител на предикативния признак на семантичния обект). Пасивността е свързана с преразпределение на ранговете: най-висок ранг, съответстващ на позицията на подлога, получава обектът (Бондарко 1991:129–138; Храковский 1970: 28–30).

Безпризнаковостта на активната конструкция предполага две възможности на равнището на частните значения на изказването: изразяване на собствено активност и на немаркирана пасивност, т.е. с неграматични средства се предава семантика, близка до значението на пасивните конструкции (Бондарко 1991: 129–138). А. В. Бондарко тълкува опозицията активност – пасивност (А/П) като привативна, в която пасивността е признаков маркиран член. В сферата на активността се наблюдават преходи от противоположни значения, от собствено активност до значения, близки до пасивните. С пасивна семантика се оказват активни по граматична форма конструкции като непризнаков член на опозицията А/П, съдържащи неканонични средства на изразяване на пасивност. Те са конструкции на лексикалния пасив от типа *Он терпит обиды, Этот вопрос заслуживает обсуждения* (Яхонтов 1970: 45–48).

Като некатегориални/неканонични средства за изразяване на пасивност се определят съчетания от типа *намирам приложение, срещам разбиране, изисквам уточнение*, които се оценяват като приблизителни функционални еквиваленти на категориалните страдателно-причастни форми (Леч 1991: 181). Основното

лексикално значение в тях се представя от отглаголни съществителни, семантически съотносителни с пълнозначен глагол, означаващи абстрактни или конкретни понятия в ед. или мн. ч., които често се съпровождат от задължителен или факултативен разпространител (*изисквам постоянно внимание*). Граматическото отношение се изразява от второстепенен функционален глагол. Глаголният компонент изпълнява ролята на сказуемо, изменя се по вид и наклонение, лице, число, време, именният – на допълнение. Такива словосъчетания с нефразеологичен характер притежават цялостна номинация, не съдържат основния признак – семантично преобразуване на компонентите, присъщ на ФЕ.

Конструкциите на морфологическия пасив са категориални, формално маркирани способи за изразяване на пасивно значение (Медведева 1983:23). Останалите типове пасивна предикация за изразяване на категориалното значение „пасив” Л. М. Медведева отнася към некатегориалните средства на ФСК „пасив”. Присъщите на граматическите класове и единици инвариантни значения, които са в основата на опозициите, са категориални (Бондарко 1976: 174). Към тях се отнасят и залоговите значения. Некатегориалните, неканоническите способи за изразяване на граматическото значение пасив, не участващи в граматическите опозиции на глагола, са факултативни и лексикални (Медведева 1983: 19). Лексикалните и граматическите начини за изразяване на пасивно значение представляват съвкупност от езикови единици с обща комуникативна цел във функционално-семантичното поле за пасивност. Некатегориалните начини в сравнение с активните се характеризират с едно и също денотативно значение и различно сигнификативно.

Следвайки класификацията на Р. Леч глаголно-именните структури в художествената и в публицистичната реч се делят на две групи в зависимост от това изразява ли се само пасивност или пасивност, свързана с други категориални значения – модални, аспектиални, аспектиално-темпорални (имат се предвид значенията възможност, необходимост, отрицание, фазови значения, значение за предстоящо завършване на ситуацията). Разгледаната група е съставна част на околядрената част на ФСП за пасивност (Медведева 1983: 32). Възможността от реализация на семантическата категория пасивност чрез категориални и некатегориални средства се свързва с проблема за синтактичната синонимия на равнище изречение.

Най-честотни са конструкциите, изразяващи пасивност, несвързани с други категориални значения (*имам, намирам/намеря одобрение, срещам/срещна неодобрение, търпя гнет, придобивам/придобия тълкуване*). Конкретните субстантивни компоненти от типа на *лъчи, глоба, шамар, благословия, съвети* са скрити предикати за разлика от явните абстрактни отглаголни (*наказание, критика*). Тази група конструкции включва преходни глаголи/ свършени глаголи и несв. им несъответствия. Самото лексикално значение на някои глаголи не позволява да се мисли за св.в. при някои глаголи (*имам, нося*), или за несв.в. (*завоювам*). В някои случаи глаголт е десемантизиран, в други запазва лексикалното си значение:

почувствам/ чувствам/зад гърба си подкрепа, внимание, заплаха; получа/ получавам контузия/шамар, повреди, обвинение, глоба, благословия/имам

благословията на няк, компенсация, изцеление, доживотна присъда, предизвикателство, съвети, упреци, получавам си заслуженото, намеря/намирам утеха, приложение, претърпя/претърпявам поражение, преживея/преживявам обиди, изтърпя/търпя критика, завоювам слава, срещна /срещам/ отказ, отнеса/отнасям наказание, откажа/отказвам лечение, срещна/срещам сериозни препятствия, имам добро слънчево изложение, подкрепа, илюстрации, привилегии, защита, регистрация; минавам/мина подготовка, ползвам протекция; приема/приемам слънчеви лъчи, понеса/понасям наказание, санкции, удари на самолюбие то си.

Глаголът може да означава начало, продължителност, прекратеност на действието: изпитам/изпитвам въздействие/ унижение, жъна слава, нося проклятието /да бъде звезда, издържам /издържам проверката на времето, заслужа слава.

От съчетанията, изразяващи пасивност, свързана с потенциална модалност (възможност, необходимост), се отнасят конструкции с глаголи допусна/допускам интерпретация, изискам/изисквам уважение, поискам/искам разрешение, очаквам нападение, чакам/дочакам милост/помощ и подкрепа, пожелая/желая лаври на победител, заслужавам слава, не/ понеса/ понасям заплахи, обиди, помоля/ моля/ помилване, искам ремонт, не/ търпя/ критика, отлагане, ср. *Палестинците искат каски на ООН в района („24 часа”, 31.12.08)*, т.е. искат защита.

Такива конструкции могат да се трансформират в структури с експлицитно изразена пасивност. Те семантически се съотнасят с предикативи *трябва, необходимо, не/възможно, не/мога*, глаголите *следва, струва си*: *Този въпрос иска бързо решение* – Този въпрос трябва/следва, необходимо е бързо да се реши/да бъде решен; *Не понасям заплахи* – Не понасям да бъде заплашен/заплашван.

Съчетанията от типа *губя/изгубвам доверието, уважението, избегна/избягвам съд, наказание, лиша се/лишавам се от подкрепа, откажа/отказвам лечение* изразяват прекратяване на действието и отрицание.

Глаголите *приемам, имам/нямам, притежавам, губя, загубвам, лишавам* се разкриват различни ситуации на владеее от субекта/посесор на обекта на посесивност. Като категориално-лексикална сема се утвърждава семата “приобщаване на обекта към сферата на субекта, собствено владеее, отчуждаване на обекта, загуба”. Посесивността е изразеното с езикови средства отношение между два обекта, свързано с идеята за притежаване на единия от тях от другия (www.krugosvet.ru). В дадения тип аналитични конструкции посесорът е конкретен, активен, одушевен/ човек, хора (Милованова 2006: 183), който с приемането на обекта на посесивност става обект на въздействие.

Аналитичните словосъчетания от типа глагол + съществително, изразяващи действие, се определят като междинни на границата между свободните и устойчиви

словосъчетания (Прокопович 1975), като резултат от интелектуализацията на речта (Босилков 1979). Срещат се в славянските, романски и германски езици, представляват лексико-граматичен модел (Кабакчиев 1981). Разпространението им се обуславя от общите тенденции към анализъм и номинализъм. Като устойчиви продуктивни словосъчетания са най-фреквентни за научния и публицистичния стил, разговорно-битовата и литературната реч (Щуцкаръова 1987: 111). ГСБКЕ (1994: 28, 29, 40) определя подчинителните обектни глаголно-именни безпредложни словосъчетания като фразеологично устойчиви.

По-съвременните изследователи отнасят тези конструкции към сферата на лексиката и синтаксиса, квалифицират ги като устойчиви конструкции с нефразеологичен характер (Битокова 1982), описателни предикати (Канза 1991), устойчиви словесни комплекси с лексико-граматичен характер (Копалева 2007).

Даденият тип съчетания може да се разглежда като синтактичен трансформ на една и съща пропозиция (Сусов 1974: 62) като семантичен инвариант, общ за всички членове на модалната и комуникативната парадигма на изходни и производни изречения (Аругюнова 1980: 401). Семантическият предикат е централен компонент на пропозицията, който може да бъде представен чрез различни начини на синтактично равнище.

Друга група глаголно-именни съчетания с пасивна семантика са глаголно-именни разговорно-битови фразеологични обороти (ФРБЕ 1974, 1975), като най-ярка проява на национално-културната специфика на езика. Те представляват уточняващи перифрази спрямо даден семантичен инвариант: *виждам/видя добро* от някого 'бивам ощастливен, получавам блага, помощ, грижи, внимание от някого'; *нося трънен венец* 'търпя, понасям големи мъки, страдания, подложен съм на големи изпитания'. Като средство за номинация те се отличават с устойчивост, синтактична и семантическа цялостност на компонентния състав, повтаряемост, възпроизводимост, разделнооформеност, преносно идиоматично значение, експресивни функции (ФСРЯ 1986), антропоцентричност (отразяват междуличностни отношения, психични състояния, физическа дейност).

Глаголно-именните ФЕ се отличават с вариране на опорния или зависимия компонент, с различна стилистична окраска (диалектна, разговорна, просторечна). Пасивната семантика се разкрива в актуалните им значения, ср. 'получавам облаги от нещо по незаконен път' *облизвам/оближа си пръстите*; *обирам/обера парсата, събирам/събера парсата*; 'получавам признание' *обирам /си точките/ обера си точките*, жарг.; 'спечелвам най-голяма слава' *обирам/ обера лаврите*; 'понасям неприятните последствия от нещо' *обирам/обера фъртуните* диал.; 'подложен съм на изпитание' *виждам звезди по пладне, виждам/видя звезди посред бял ден*; 'привличам погледа, вниманието, харесвам се': *ловя око(то), лови ми окото, хващам око(то), очи(те); пълня окото/очите, радвам окото; грабвам/грабна очите; вземам/взема очите*; 'бивам урочасан' *хващам очи/ око* диал.

ФЕ функционират и като комуникативни структури (глаголно-пропозиционални фразеологизми (Основы фразеологии 1977). В. П. Жуков (1986) смята, че те заемат междинно положение между ФЕ и пословиците и поговорките:

Ще (да не) ядеш дървен господ; Ще ядеш калъчката; Ще ям дръста(та) диал.; Ще ям дърво(то)/ядох дърв(то) / Ще ям тояга/та; Ще ям сухото диал.; Ще си събера зъбите в шепата/събрах си зъбите в шепата; Ще ям мандрата диал. Ще си намеря кръстника диал.; Стягай си гърбината; Свивай си/Свий си парцалите/ Свивай си дрипите; Ще видиш/Ще види звезди по пладне; Яде ми гърба пръст диал. ‘бях съборен, повален’; Такива не ги лапам жарг;

Очертават се варианти, при които има темпорална вариативност/ *найдох си майстора/ ще си найда майстора; найдох си мострата/ще си найда мострата* диал. ‘понасям последиците от провиненията на някой’ *плащам нечий грях/ нечий грехове.*

Глаголно-именните ФЕ представят фрагмент от метафоричната или метонимичната картина на света. Метафоричната интерпретация като налагане на различни концептуални модели, парадигматични отношения (Теория 1990: 126) е основана на общото тъждество, еквивалентност на предмети. Метафоричната номинация се квалифицира като скрито сравнение, образна аналогия, вътрешно, външно сходство на реалии, асоциативно преосмисляне (метафоризация). Очертават се различни метафорични модели, устойчиви съответствия между изходното и резултативното значение, между „областия източника и областия цели” (Лейкоф, Джонсън 1990). Пасивната семантика се разкрива в актуалната семантична структура на метафоричните ФЕ:

‘правя нещо нередно, с което сам ставам причина да бъда наказан, да си получа заслуженото’: *търся си белята със свец, диря си белята със свец, търся си боя със свец, търся си лобута със свец, диря си боя със свец, търся си го, търся си го със свец; търся си майстора, диря си майстора, намерих си майстора/ бача/ кръстника; намирам си майстора.*

‘бивам тежко наказан’: *опирам/опера тудума, опирам/опера меха* диал.; ‘разбирам, че ще бъда обект на строги мерки’ *усещам/усетя дебелото; подпиша/подписвам си смъртната си присъда.*

‘ще бъда бит/ бит съм’: *ям дървен господ; ям, изяждам бой.*

‘изгърпявам лошите последствия от нещо, извършено от другико; бивам смъмрен строго за чужда вина’: *опирам/опера пешкира, отвличам/отвлека, отнасям/отнеса пешкира, отнасям/отнеса калая, обирам/обера калая; ям калая/калай, ям запарта(та) диал.*

‘пата от лошото отношение на някого, или по негова вина’; *ям попарата, ям нечия попара, сърбам попарата, сърбам нечия попара, сърбам чорбата* диал. *сърбал съм попарата, сърбал съм нечия попара; ял съм попарата и ял съм нечия попара;* ‘понасям неприятности, за които сам си причина’ *ям попарата, която съм си надробил, ям попарата, която съм надробил/дробил; сърбам*

каквото съм дробил; сърбам каквото съм надробил; сърбам попарата, която/що съм надробил; сърбам каквото съм надробил; каквото съм надробил (това) ще сърбам, каквото съм надробил, това ще кусам; сърбам каквото съм дробил на замано диал; каквото надробя, това ще сърбам; дробил съм някаква попара, ще я сърбам.

‘оставам измамен’: *лавам/лапна въдицата; захаввам/захая въдицата, глътвам/глътна въдицата;*

‘преставам да се съпротивлявам, защото се уплашвам или се съобразявам с нещо’: *подвивам/подвия си куйрука, подвивам/подвия куйрук, свивам/свия си куйрук(а), подвивам(си)/ подвия си опашка(та), свивам/ (си) свия си опашка(та), подгъвам (си) подгъна (си) опашка(та); свивам/свия си перушината; свивамсвия си парцалите, налягам/налегна (си)/натискам /натисна си парцалите; свивам/свия си дрипите.*

Метонимичното семантично преобразуване реализира налагането в един модел. Като символичен троп, начин за косвена характеристика на явленията, метонимията типизира основен за ситуацията признак, като създава зрителни представи. Метонимичната интерпретация активизира една когнитивна категория, като я съотнася с друга в рамките на един модел. Метонимичните концепти водят до концептуализация чрез пространствени, временни, причинно-следствени, атрибутивни асоциации. Глаголно-именните ФЕ с пасивна семантика се основават на метонимична семантична трансформация, лексикализация на изразите, различни видове метонимични модели:

1. отношения между материал и изделие, материалът като символ на инструмента: *ядох дървото;*

2. конкретното като символ на абстрактното, отношение между символа и символизираното (Павлова 1982: 48-49): *поемам/поема хвърлената ръкавица; поемам/поема ръкавицата; приемам/приема хвърлената ръкавица, приемам/приема ръкавицата* ‘отзовавам се на предизвикателството’; *отървавам/отърва ножа* ‘оцелявам, успявам да се спася от смърт’; *отървавам/отърва въжето, откачам/откача въжето* ‘успявам да се спася от обесване’; *омазвам въжето, намазвам/намажа въжето, търся сопа, отървавам/отърва куриума* ‘успявам да се спася от застрелване’; *отървавам/отърва трапа; ям даром хляба на някого, ям хляба бадева/харам* диал. ‘незаслужено получавам облаги’; *ям хляба на някого* ‘бивам издържан от някого’; *ям нечий хляб – хляб* като означаване на по-общото родово понятие ‘храна изобщо, средства за препитание’;

3. синекдоха като вид метонимия, при която реалните обстоятелствени връзки и отношения имат количествен характер, отношение на част към цялото или обратно, част от тялото вместо цялото (соматичните ФЕ са обикновено с функция на негативна характеристика): *отърва/отървавам главата си, отървавам/отърва главата/ си, отървавам си/отърва си кожата,/ спасявам (си) спася (си)/ запазвам (си)/запазя (си) кожата, отървавам (си)/отърва (си)*

главата, отървавам (си)/отърва (си) кожичката, спасявам (си)/спася (си) кожата.

Подчиняването на нечия власт се свързва не само с метонимичен пренос, но и с пространствената ориентация, ориентационната скала *горе – долу*, с ориентационни метафори, способстващи за осмисляне на социални явления в ориентационни термини (Лакоф, Джонсон 1990:387-415): *подлагам/подложка врат* ‘някому самоволно се подчинявам някому’; *подлагам/подложка гръб някому* ‘позволявам на някого да ме използва, угоднича пред някого’; *скланям/склоня, навеждам/наведа, подвивам/подвия, превивам/превия, прекланям/преклоня, свивам/свия, скършвам/скърша врат; превивам/превия, прекланям/преклоня, свеждам/сведа, скланям/склоня, навеждам/наведа глава; превивам/превия гръб; превивам/превия гръбнак/гръбнака си* пред някого, *пречупвам/пречупя, прегъвам/прегъна, чупя гръбнака си/чупя гръб* пред някого, *чупя гръбнак/кръст, давам гръб за самар*.

Културата на всеки народ се отразява в неговия език, в неговите оценъчни стереотипи. ФЕ с пасивна семантика представят универсални и национално-специфични компоненти в културните представи, манталитета, езиковата представа за света на българския социум, които се разкриват и при съпоставяне на двустранни руско-български преводи:

Пак са яли бой нашите (И. Вазов) – *А турок-то опять расколотили: Зер, затова ли са гнили гърдите си години, та да дойдат в България да бунтарстват и да търсят със свещ Диарбекир или въжето си* (И. Вазов) – *Не для того ведь они годами корпели над книгами, чтобы приехать в Болгарию бунтовать и с фонарем в руках искать Диарбекира или виселицы: Такива, дете рано се раждат, в нашето село им викат „ранници” и те опират пешкира на бащите и майките* (Н. Хайтов) 69. – *Которые дети прежде времени рождаются, их у нас в селе кличут „ранниками” и судьба их – за родительские грехи расплачиваться: ... прие няколко кърпела по гръба от раздражените турча* (И. Вазов) – *...но наложили в спину ему самому; Давай, давай още, че ако прошушина една дума на Странджова, какви ги ровиш днес, ще изядеш някоя шикалка* (И. Вазов) – *Ну, давай, давай, еше, а не то берегись – шепчу словечко Странджову о том, какую ты сегодня заварил кашу – получишь пулю в лоб; Той изял и пет-шест гръбача* (И. Вазов) – *Уже заработал несколько подзатыльников*.

Културният компонент, специфичният образен потенциал в плана на фразеологичната номинация е резултат от когнитивно значими различия между отделните езици, от несъвпадения в интерпретацията на фрагменти от действителността на различните езикови общества. Аналитичните глаголно-именни (нефразеологични и фразеологични) описателни предикати с пасивна семантика са част от националната култура на българското езиково общество.

ЛИТЕРАТУРА

- Арутюнова 1980:** Н. Д. Арутюнова. Пропозиция. ЛЭС, 1980, М.
- Битокова 1982:** С. Х. Битокова. Номинативная соотносительность устойчивых глагольных словосочетаний и однословных глаголов // Слово в языке и речи. Нальчик, 1982.
- Бондарко 1976:** А. В. Бондарко. Категориальные и некатегориальные значения в грамматике. Принципы и методы семантических исследований. М, 1976.
- Бондарко 1991:** А. В. Бондарко. К определению понятия залоговость. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. СПб, 1991.
- Босилков 1979:** К. Босилков. Глагольно-именные словосочетания – развивающая категория в современном славянском языке. Сърп. езиковед. 1979, 4.
- ГСБКЕ 1994:** Грамматика на съвременния български книжовен език. т.3, Синтаксис. Изд. БАН, С, 1994.
- Жуков 1986:** В. М. Жуков. Русская фразеология. М, 1986.
- Кабакчиев 1981:** К. Кабакчиев. Един тип глаголно-именных словосочетаний и врязката им с видовата система в современном болгарском языке. БЕ, 1981, 5.
- Канза 1991:** Р. Канза. Описательный способ выражения семантического предиката в современном русском языке. / предикат со значением состояния человека. Дисс. канд. филол. наук, М, 1991;
- Копеева 2007:** С. В. Копеева. Устойчивые сочетания нефразеологического типа в немецком языке. сб. трудов Северо-Кавказский государственный технический университет. Гуманитарные науки, 2007, 5.
- Лакофф, Джонсон 1990:** Дж. Лакофф, Дж. Джонсон. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. М, „Прогресс“, 1990.
- Леч 1991:** Р. Леч. Неканонические средства выражения пассивности: глагольно-именные конструкции типа находить/ найти применение, быть, являться, становиться предметом рассмотрения. // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. СПб, 1991.
- Lotzsch, Fiedler, Kostov 1976:** R. Lotzsch, W. Fiedler, K. Kostov Die Kategorie des genus verbi in ihrem Verhältnis zu einigen verwandten morphologischen Kategorien // Satzstruktur und Genus verbi. Berlin, 1976.
- Lotzsch 1985:** R. Lotzsch. Agensausdruck und Valenzbeziehungen in passivischen Streckformenkonstruktionen des Deutschen und Russischen // Zeitschrift für Slawistik. 1985. Bd.30.
- Медведева 1983:** Л. М. Медведева. Части речи и залог. Киев, 1983.
- Милованова 2006:** М. В. Милованова. Репрезентация possessивной ситуации приобщения объекта в неблизкородственных языках / на примере глагола „принять“ в русском языке и его эквивалентов в немецком языке. Вестник СамГУ. 2006. №10/2.
- Основы фразеологии 1977:** Основы фразеологии русского языка. А. И. Молотков Л, 1977.
- Павлова 1982:** Е. Павлова. Метонимията като стилистическое средство. С, 1982.
- Прокопович 1975:** Н. Н. Прокопович. Об устойчивых словосочетаниях аналитической структуры в русском языке советской эпохи. Русский язык за рубежом. 1975. 1.
- Сусов 1974:** И. П. Сусов. Глубинные аспекты семантики предложения. М, 1974.
- Теория 1990:** Теория метафоры. М, 1990.

ФСРЯ 1986: Фразеологический словарь русского языка. Л.А.Войнова, В.П.Жуков, А.И.Молотков, А.И.Федоров. М, 1986.

ФРБЕ 1974, 1975: Фразеологичен речник на българския език. К.Ничева, К.Сп.-Михайлова, Кр. Чолакова. С, 1974, 1975.

Холодович 1970: А. А.Холодович. Залог:1.Определение. Исчисление //Категория залога: Материалы конференции. Л, 1970.

Храковский 1970: В. С. Храковский. Конструкции пассивного залога: определение и исчисление. //Категория залога: Материалы конференции. Л, 1970.

Храковский 1974: В. С. Храковский. Пассивные конструкции. //Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого. Л, 1974.

Храковский 1981: В. С. Храковский. Диатеза и референтность: (К вопросу о соотношении активных и пассивных рефлексивных и реципрокных конструкций). // Залоговые конструкции в разноструктурных языках. Л, 1981.

Цуцарьова 1987: Е. Цуцарьова. Глаголно-именни устойчиви словосъчетания в съвременния български език. ЕЛ, 1987, №5.

Яхонтов 1970: С. Е. Яхонтов. Конструкции, называемые пассивными в китайском языке. Категория залога: материалы конференции. Л, 1970.

www.krugosvet.ru. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/linguistika/POSESSIVNOST.html.